

Mellérendelő szintagmák vagy hiányos mondatok?

A mellérendelő szintagmákkal kapcsolatban A mai magyar nyelv c. egyetemi tankönyv több vitás kérdést vet föl. Dolgozatunkban ezek közül kettőt kívánunk továbbgondolni az újabb eredmények segítségével: azt, hogy létezik-e mellérendelő szintagma, vagy csak halmozott mondatrészekről beszélhetünk, és ezzel összefüggésben azt, hogy a tisztán mellérendelő típus tagjai valóban lehetnek-e nem egynemű mondatrészek: (1) Kit és miért szerettem? (RÁCZ ENDRE: MMNy. 262–3).

A tankönyv az első kérdésben azt vallja, hogy létezik mellérendelő szintagma (coordinatio): „A mellérendelő szószerkezet tagjai egyenrangúak, saját szófaji értékükben szerepelnek, bár együttesen egy nagyobb jelentésösszeget fejeznek ki. A mellérendelő szószerkezet tagjai általában azonos szófajúak, a szószerkezet egésze a mondatban bármelyik tagjával helyettesíthető, más szóval bármelyik tag elhagyható belőle anélkül, hogy a mondat struktúrája megváltoznék” (i. m. 257 és 260). Mindazonáltal megjegyzi, hogy a mellérendelő szószerkezeteket „másképpen halmozott mondatrészeknek is hívják, tagjaik ugyanis a mondatban együttesen tölthetik be az alany vagy az állítmány, illetőleg valamelyik bővítmény szerepét” (i. m. 261).

A második kérdés körvonalazásában sok a bizonytalanság: a tisztán mellérendelő típusú szintagmák szimultán módon, együttes jelentésben épülnek be a mondatba, „de ugyanakkor mégis tagjaik szerint külön-külön is, párhuzamosan” (i. m. 262):

(2) Pista mindent lát és hall.

(1) Kit és miért szerettem? stb.

Tehát (2) és (1) halmozott mondatrészeket — állítmányt, illetve tárgyat és határozót — tartalmazó egyszerű mondatként értékelendők.

A fenti gondolatmenetet a szószerkezetbokróról írottak is alátámasztják: „elsősorban alárendelő, másodsorban mellérendelő szószerkezetcsoport. Benne egy közös alaptaghoz két vagy több különemű determináns csatlakozik. Ezek között nincsen ugyan közvetlen kapcsolat, viszonyuk mégis a mellérendelésre emlékeztet”:

- (3) Betegség miatt hiányzik az óráról stb. (i. m. 265).

A tankönyv tovább érvel: „A különmemű determinánsoknak közvetett (az alaptagon át létrejövő) viszonya közvetlenné is válhat, s ilyenkor lappangóan mellérendelő jellege világossá lesz, ugyanis a determinánsok mellérendelő szószerkezetbe kapcsolódnak össze” (i. m. 266):

- (4) Jót és jól ír.

Tehát (4) is egyszerű mondat, egymással mellérendelő viszonyban álló tárggyal és módhatározóval.

DEME LÁSZLÓ a fenti példát kivételként kezeli. Véleménye szerint, ha „különböző mondatfunkciós részek kapcsolódnak mellérendelő kötőszókkal, már közelebb állnak a tagmondatok mellérendeléséhez” (Mondattan I. Szerk. M. KORCHMÁROS VALÉRIA. Szeged, 1990. 24).

Nem foglal egyértelműen állást KARDOSNÉ BALOGH JUDIT sem A mellérendelő szószerkezetek és határeseiteik c. tanulmányában (A mellérendelő szószerkezetek és határeseiteik: Fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből. Szerk. RÁCZ ENDRE. Bp., 1989. 80). Ő „szorosabb, már-már mellérendelő” viszonyról ír, amelyre az alárendelt tagok között megjelenő és kötőszó utal:

- (5) Az egyik nyugdíjas, szigligeti lakos így kérdezte: azokon a napokon, amikor a különvonatok indulnak, mi honnan és hogyan utazzunk...?
- (6) Egyre többször vetődik fel korunkban, hogy az irodalom, sőt a művészet nyelve is, miként s mi okból fordul gyakorta az úgymond radikálisabb, vulgárisabb kifejezésrétegek... felé.
- (7) Határozatában kötelezte a céget, hogy többet és gyorsabban tervezzen...
- (8) Akadt a cikkírók közül, aki elsősorban a mi fejünket féltette: ki és milyen buzgón fog bennünket nyírni ezután?
- (9) Sokan és sokat derültek rajta a vállalatnál...
- (10) Érdemes tehát sokat és jól dolgozni — munkaidőben.
- (11) ...míg itthon volt, csak hébe-hóba jutott át a Duna másik partjára, ahol hónapok óta és egyszerre két moziban játsszák Magyar József dokumentumvállalkozását.

A KARDOSNÉ BALOGH JUDIT által példaként hozott esetek különböző határozók, határozó és tárgy, alany és határozó közötti mellérendeléseket tartalmaztak, és így talán nem voltak elég mellbevágóak ahhoz, hogy a tétel igazságán gondolkodni kezdjünk. Akkor kezdtük el tanulmányozni a történeti és a strukturális nyelvtan idevonatkozó legújabb eredményeit, amikor KESZLER BORBÁLA a fenti esetekből levonható súlyos tanulságként azt említi, hogy „talán mégis DEMÉNEK van igaza, amikor azt vallja, hogy az állítmány az abszolút fölrendelt tag” (KESZLER BORBÁLA, Azonos főkategóriájú mondatrészek viszonya a mondat-

egységen belül: Újabb fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből. Szerk. Uő. Bp., 1992. 91–2). Következésképp a

(12) Péter kenyeret vett a boltban

mondat alanya, tárgya és határozója azonos szintű, egymással potenciálisan mellérendelő viszonyba is kerülhető bővítmények.

Feltételezésünk szerint ezekben az esetekben nem egy egyszerű mondattal, hanem több, egymással mellérendelő viszonyban álló (tag)mondattal van dolgunk, melyek közül a csak kérdőszót, illetve a csak határozószót tartalmazóak hiányosak, vagyis az igének (és annak esetleges bővítményeinek) ellipszisét tartalmazzák.

A történeti nyelvtanban a következőket olvashatjuk: „Azonos állítmányt tartalmazó tagmondatkapcsolatokban — a nyelvi ökonómiának megfelelően — általában csak az első tagmondatban szerepel az állítmány, a rákövetkezőkben már nem szükséges megismételni, mert odaérthető. Mind a korai ómagyar korban, mind pedig a későbbiekben egészen napjainkig érvényes ez a tendencia (TNYt. II/2, 117). A történeti nyelvtan azt is megállapítja, hogy főként folyamatos kérdésekből-feleletekből álló párbeszédű szövegekben gyakori az állítmány mellőzése (uo.).

A kérdéssel kapcsolatban a strukturalista nyelvészetben is megváltoztak a vélemények. A magyar mellérendelő szó szerkezetek szintakszisáról c. tanulmányában BÁNRÉTI ZOLTÁN még mellérendelő kapcsolatot lát a következő mondat idő- és helyhatározója között (ÁNYT. 17: 8):

(13) Ki, mikor és miért jár moziba?

Ugyanitt viszont már felfigyel arra, hogy a

(14) János Valival 1980-ban és késő este találkozott

mondatból a kötőszót elhagyva kifogástalan mondatot kapunk, és így a szerkezetet a mellérendelés határesetének tekinti.

Nézzünk néhány további példát (KESZLER: Újabb fejezetek... 91):

(15) Kitől, mikor és hol tanulta?

(16) Hogy mikor és hogyan lett belőle főszerkesztő, azt nem sikerült megállapítanunk.

(17) s már tudjuk, ki, mi, és hogyan, miért

(18) Itt és most válaszolj nekem!

(19) Ki és mikor szólt neked?

(20) Senki soha nem fog tudni erről.

(21) Valaki, valamikor és valahol mesélte már ezt nekem.

(22) Meséli, mi minden esett meg vele és körülötte.

- (23) Ott és akkor kellett volna szólnod.
- (24) Mindenki, mindig és mindenhol ezt mondja.
- (25) Még szülei életében és nem kis bánatokra sikerült beleszeretnie egy fiúba.
- (26) Úgy érzem jogom van Magának ceruzával, ágyban és a leghétköznapibb levelet írni.

KESZLER BORBÁLA az azonos alaptaghoz kapcsolódó különböző bővítmények közvetlenné, azaz mellérendelővé váló viszonyát azzal magyarázza, hogy ez „majdnem kizárólag csak akkor fordulhat elő” — más európai nyelvekhez hasonlóan —, ha a bővítmények között alaki vagy funkcióbeli hasonlóság van: tőazonosság (4), illetve névmások vagy névmási határozószók azonossága (általános névmások (24); kérdő névmások (19); mutató névmás és határozószó (18)).

Vizsgáljuk meg az idézett példamondatokat más oldalról! Ha felovassuk őket, érezhetjük, hogy a mellérendelt kapcsolatoknak minősített mondatrészek mindegyik tagja kötelezően nyomatékos, tehát fókuszpozícióban van.

Az is egyértelmű, hogy nem érvényes rájuk RÁCZ ENDRÉNEK a mellérendelő szó szerkezetekkel kapcsolatos megállapítása, mely szerint „bármelyik tag elhagyható belőle anélkül, hogy a mondat struktúrája megváltoznék” (MMNy. 260):

- (15) Kitől, mikor és hol tanulta?
- (15a) Kitől, mikor tanulta?
- (15b) Kitől tanulta?
- (15c) Kitől és hol tanulta? stb.

- (12) Péter kenyeret vett a boltban.
- (12a) Péter kenyeret vett.
- (12b) *Péter vett a boltban.
- (12c) Kenyeret vett a boltban stb.

Véleményünk szerint a fenti esetek nagy részében nem egyszerű mondatról van szó. Nézzük, mit ír É. KISS KATALIN a magyar mondat összetevős szerkezetéről (StrNyt. I, 89)! É. KISS megállapítja, hogy az igei csoport (VP és V') törlő szabályok célpontjai lehetnek: mellérendelő szerkezetekben törölhetők.

VP-törlés:

- (27) Imre [_{VP} gyakran találkozik Erzsivel], Lajos viszont nem [_{VP} 0].

V'-törlés:

- (28) Imre [_{VP} Erzsivel [_{V'} találkozik gyakran]], Lajos pedig [_{VP} Marival [_{V'0}]].

A törlés azonban nem jelenti a mondat megszűnését: az állítmányt és egyéb bővítményeit nem tartalmazó esetekben is tagmondatról és hiányzó mondatzascasról beszélünk.

Az idézett vitatott mondatok egy részére — (15), (16), (17), (19) — alkalmazhatjuk a kérdő mondatokkal kapcsolatos újabb eredményeket. É. KISS KATALIN írja, hogy „egy kérdő névmás csak akkor funkcionálhat kérdő operátorként, ha olyan mondatpozícióban áll, melynek fókuszintepretáció (is) tulajdonítható. A kérdő névmás tehát csak akkor lesz kérdő operátor, ha egyszersmind azonosító szerepe is van. Azaz a kérdezés feltétele: Egy kérdőszó csak akkor funkcionálhat kérdő operátorként, ha fókuszjeggyel rendelkezik” (i. h. 143). Azt, hogy több kérdőszó esetén csak egy állhat a fókuszban, s csak ez szerepelhet kérdő operátorként É. KISS egyértelműen bizonyítja a (29) Ki hová felvételizett közülük? és a (30) Hová ki felvételizett közülük? kérdésekre adható lehetséges válaszokkal (uo. 145):

(29) Ki hová felvételizett közülük?

(29a) Erzsi a bölcsészkarra és a zeneakadémiára felvételizett.

(29b) *Erzsi és Mari a bölcsészkarra felvételizett (János pedig a zeneakadémiára).

(30) Hová ki felvételizett közülük?

(30a) A bölcsészkarra Erzsi és Mari felvételizett.

(30b) *A bölcsészkarra Erzsi felvételizett.

Arra is fel kell figyelnünk, hogy példái között egyetlen olyan sincs, melyben a kérdőszók között kötőszó szerepelne (146):

(31) Ki milyen ajándékot kapott?

(32) Mit hogyan magyaráztatok meg?

(33) A regényben ki vesz el kit?

Nem is lehetne, mutatják ezt a kérdésekre adható válaszok:

(31) Ki milyen ajándékot kapott?

(31a) Péter könyvet kapott.

(31b) *Péter és könyvet kapott.

(33) A regényben ki vesz el kit?

(33a) Péter veszi el Erzsit.

(33b) *Péter és Erzsit veszi el.

Úgy tűnik, az általunk vizsgált mondatokban más a helyzet. Mint már arról szó volt, ezekben minden kérdőszóra nyomaték esik, tehát fókuszpozícióban állnak. Ez pedig csak úgy lehetséges, ha utánuk ige, illetve annak ellipszise áll, hiszen a fókuszpozíciót mindig az ige jelöli ki (uo. 89).

Lehetnének-e mindezek ellenére az idézett példák mellérendelő szerkezetek?

BÁNRETI ZOLTÁN a mellérendelő szószerkezetekkel kapcsolatban megállapítja, hogy az első és legfontosabb követelmény velük kapcsolatban az, hogy azonos szintaktikai kategóriába tartozzanak (StrNyt. I, 724). Ezért fel sem merülhet, hogy mellérendelést állapítsunk meg alany és tárgy, alany és határozó vagy tárgy és határozó között:

- (34) *Péter kenyeret és a boltban vesz.
- (35) *János és Budapesten dolgozik.
- (36) *János és kenyeret vett a boltban.
- (37) *Kenyeret és Budapesten eszik.

A határozós szerkezetekkel kapcsolatban BÁNRETI ZOLTÁN megállapítja, hogy a nem kötelező határozók között a mellérendelhetőség szempontjából két csoportot kell elkülöníteni: a predikátumhatározókat és a mondathatározókat. A predikátumhatározókhoz sorolja például a célhatározót, a módhatározót és az állapothatározót, a mondathatározók közé tartozik például az idő- és a helyhatározó. Az első csoportba tartozók koordinálhatók egymással:

- (38) Módszeresen és örömmel dolgozik.

A másodikba soroltak viszont nem:

- (39) *Tegnapelőtt és Budapesten megbeszélést tartottak a küldöttek.

Nem koordinálhatók egymással a predikátumhatározók és a mondathatározók sem:

- (40) *Mari Budapesten és felelőtlenül él.

Nézzük meg ezek alapján az idézett példákat!

- (16) Hogy mikor és hogyan lett belőle főszerkesztő, azt nem sikerült megállapítanunk.

Az idő- és módhatározó két külön osztályba tartozik. Ha olyan szavakkal helyettesítjük őket, melyek nem a szövegből kapják meg jelentésüket, a mondat agrammatikussá válik:

- (41a) *Péterből tavaly és egy ADMINISZTRÁCIÓS hiba folytán lett főszerkesztő.

Két fókusszal szerkezetileg kifogástalan, de külön tagmondatot kapunk:

- (41b) Péterből TAVALY, és egy ADMINISZTRÁCIÓS hiba folytán lett főszerkesztő.

Akkor is jó a mondat, ha kihagyjuk a kötőszót:

(41c) Péterből tavaly egy adminisztrációs hiba folytán lett főszerkesztő.

Láthatjuk, hogy valóban nem koordinálható egymással egy mondat- és egy predikátumhatározó.

Koordinálható-e két predikátumhatározó?

(18) Itt és most válaszolj nekem!

(42) *Az asztal mellett és EBBEN a percben válaszolj nekem!

Ezek alapján nem minősíthetők mellérendelésnek a (15), (17), (18), (21), (23), (24), (25), (26) mondatban található kapcsolatok sem.

Nem tekinthető mellérendelésnek egy szabad határozó és egy kötelező vonzat sem:

(43) *Lökötőnek és az asztal mögött tartotta Pétert.

Így tehát nem lehet mellérendelés ez a példa sem:

(22) *Meséli, mi minden esett meg velem és körülötte.

A *megesik valakivel valami* kötelező vonzat, a *körülötte* viszont szabad határozó.

Igazunk bizonyítására BÁNRETI két lehetséges módszert javasol. Az egyik az — amit korábban alkalmaztunk is —, hogy az agrammatikusnak ítélt mellérendelő szószerkezetek összetevőit helyezzük különböző fókuszpozícióba.

(41a) *Péterből tavaly és egy ADMINISZTRÁCIÓS hiba folytán lett főszerkesztő.

(41d) *Péterből egy ADMINISZTRÁCIÓS hiba folytán és tavaly lett főszerkesztő.

(41e) Péterből tavaly lett főszerkesztő, és egy adminisztrációs hiba folytán (v0).

(v0= ellipsis: lett főszerkesztő)

A két első, agrammatikus mondatban csak egyetlen fókuszpozíció lehetséges, az, amelyik után az ige áll. A harmadikban — ahol két fókuszpozíció van — két tagmondatnak kell lennie, melyből a második elliptikus.

A másik módszer az áthelyezhetőség. Az áthelyezés azt jelenti, hogy a korábbi fókusz, vagyis a rémát topikpozícióba helyezzük, vagyis témának tekintjük. Ezt különösen akkor ajánlja Bánréti, ha nehéz megállapítani: egyetlen fókuszpozíció tölt-e ki egy mellérendelő szerkezetet, vagy két különböző fókusz koordinálunk. Ez utóbbi esetben szükségképpen mondatokat rendeltünk egymáshoz (StrNyt. 728).

A (44a) Ki és mikor érkezett meg? vagy a (45a) Ki és mit főzött meg? típusú kérdések alapján úgy tűnhetne, hogy egészen különböző szintaktikai kategóriákat helyettesítő névmások is koordinálhatók. Ám ha ezek egyetlen szintaktikai

kategóriát alkotnak, akkor a rájuk adható válaszmondatoknak is jól szerkesztettnek kellene lennie más pozícióba helyezve is. Ez azonban nincs így:

(44b) *János és az esti vonattal a DÉLI pályaudvarra érkezett meg.

(45b) *Anna és egy tyúklábat a KONYHÁBAN főzött meg.

A topikba való áthelyezhetetlenségből az következik, hogy ezek nem mellérendelő szintagmát alkotó szerkezetek, hanem mellérendelő mondatok, melyekből az egyik hiányos, vagyis az ige ellipszisét tartalmazza:

(44c) Ki (érkezett meg) és mikor érkezett meg?

Jelzi ezt az is, hogy az adott mondatok elhangzásakor a kötőszók előtt kötelező szünet van (jele#):(44a) KI #és mikor ÉRKEZETT meg?

Ha mellérendelésről lenne szó, akkor a mondat nem válna agrammatikussá:

(46a) Ki mit főzött meg?

(46b) Anna a húslevest és a rakott krumplit főzte meg a konyhában.

BÁNRÉTI az igét tartalmazó mondatokat bázismondatnak, az igét nem tartalmazót pedig elliptikus mondatnak nevezi. Az ellipszist tartalmazó mondatokat különböző típusokba sorolja. Ami ezeknek a típusoknak közös jellemzője és szempontunkból érdekes, az az, hogy:

a) minden elliptikus mondat fókusszal kezdődik:

(15) Kitől, mikor és hol tanulta?

b) az ellipszis mindegyikben balról határolt (a kérdőszó vagy a határozószó az ige hiányának bal oldalán van), a jobb oldalon viszont nincs határoló összetevő, így az ellipszis vége összeesik a tagmondat végével;

c) az elliptikus mondatok megelőzik a bázismondatot.

Idézett példáinkból a (10) mondat közrefogott ellipszist tartalmaz:

(10) Még szülei életében¹ és nem kis bánatukra² sikerült beleszeretnie egy fiúba¹.

Vagyis:

(10) Még szülei életében [sikerült beleszeretnie egy fiúba]¹ és nem kis bánatukra² sikerült beleszeretnie egy fiúba¹.

Láthattuk, hogy az ellipszis minden esetben rekonstruálható volt, azaz egyértelműen meg tudtuk állapítani, milyen összetevők hiányát tartalmazza az adott tagmondat. Tehát ezek a példák nemcsak közelebb állnak a tagmondatok mellérendeléséhez, hanem valóban mellérendelő tagmondatok.

UZONYI KISS JUDIT–TUBA MÁRTA